

OSMANLI DÖNEMİ KUR'AN TEFSİRLERİNDE TÜRKLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

Doç. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI

E. Ü. İlahiyat Fakültesi

erdoganp@erciyes.edu.tr

Özet

İslamî Türk tarihinde hayatın her alanında zengin bir birikimi temsil eden Osmanlı dönemi, ilim adamları için önemli bir güç ve güven kaynağı olmuştur. Bu bağlamda onlar, Kur'an ayetlerinden kendi toplumlarını yücelten, tüm toplumlara örnek gösteren işaretler çıkarmışlar, tarihî anlatım ve yorumlara esas teşkil eden ayetlerin muhatabı olarak kendilerini görmüşlerdir. Tefsirlerde müslümanlık öncesi ve sonrası olmak üzere Türk tarihine ilişkin iki ayrı değerlendirme söz konusudur. Osmanlı müfessirlerinin çoğunluğu, Müslümanlık öncesi tarihleriyle Kur'an'da anlatılan tarih arasında ilgi kurma noktasında başkalarının nakilleriyle yetinmişlerdir. Genelde onlar, İslam öncesi tarihlerinde Türkler için söylenen olumsuz ve ideolojik yorumlara tefsirlerinde ya aynen yer vermişler, ya da bunları görmezlikten gelerek herhangi bir görüş ortaya koymamışlardır. Türk müfessirleri arasında sayıları az da olsa bu dönem tarihlerine sahip çıkanlar olmuş ve bazı tefsirlerde yer alan Türkler hakkındaki olumsuz yargıları kesinlikle kabul etmemişlerdir. Müslümanlık sonrası tarihlerine gelince, onlar, buna çok sıkı bir şekilde sahip çıkmışlar, Kur'an'ın nitelik ve davranışıyla örnek gösterdiği yönetici ve toplumu da Osmanlı olarak görmüşlerdir.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı müfessirleri, Kur'an, Türkler, İdeolojik okuma

GİRİŞ

İlim adamlarının ürettikleri bilgilerin içerik ve düzeyi ile yaşadıkları çağ arasında göz ardı edilmemesi gereken yakın bir ilgi vardır. Kur'an yorumcuları da bu çerçevenin içinde kalarak ayetleri anlamlandırmaya çalışmışlardır. İçinde yaşadıkları dönemin bilgi, görgü, kültür birikimi, siyasal ve toplumsal olayları müfessirlerin yorumlarının oluşmasında ve biçimlenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Zaten bir dinbilimci veya sosyabilimcinin bütün bu etkileşimlerden bağımsız olarak düşünce üretebilmesi ve değerlendirme yapabilmesinin de oldukça zor olduğunu düşünün-

yoruz. Bu etkileşimin doğal bir sonucu olarak, zaman zaman bazı müfessirlerin Kur'an yorumlarına millî renkler kattıklarına da tanık oluyoruz. Öyle ki, bir müfessir birtakım ayetlerde adı konulmayan ancak övgüye konu olan davranışlarıyla örnek gösterilen bir kişiyi veya toplumu, mensubu bulunduğu toplumdan gösterebilmektedir. Bir başka deyişle, Kur'an'ın idealize ettiği bir insanı veya toplumu, müfessir kendi taşıdığı millî kimlikte göstererek kendi toplumunu öne çıkarma eğiliminde olabilmektedir.

Kur'an'da tarihî anlatımları içine alan ve farklı anlamalara imkan veren ayetlere, tefsir tarihi içinde yapılan yorumlar ve bunların Osmanlı Dönemi Kuran tefsirlerindeki yansımaları yazımızın konusunu oluşturacaktır. İslamî dönem Türk tarihinde hayatın her alanında zengin bir birikimi temsil eden ulemâ, Kur'an ayetlerinden kendi toplumlarını yücelten, örnek gösteren işaretler çıkarmışlardır. Çünkü Osmanlılar yaşadıkları tarihin genelinde, sahibi oldukları coğrafi mekan ve dünya liderliğini yaptıkları zaman diliminde müslüman dünyanın en önemli ve etkili bir üyesi olmuşlardır. Bunun sonucu olarak da onlar, yazımıza konu olan tarihî anlatım ve yorumlara esas teşkil eden ayetlere kendilerini muhatap görmüşlerdir. Bunun yanında bu tür ayetlerden hareketle Türkler hakkında olumlu veya olumsuz değerlendirmelerde müfessirin etnik kimliği, psiko-sosyal durumu ve özellikle de yaşadığı çağın siyasal ve kültürel ortamı, biraz önce de değindiğimiz gibi oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Bu tarihî arka planı göz önünde bulundurmak, aynı zamanda ilgili ayetleri sağlıklı bir biçimde anlamamıza da yardımcı olacaktır.

Kur'an'ın tarihî anlatımları çeşitli tefsirlerde Türklerle ilgili olumlu-olumsuz değerlendirmelere konu olmuştur. Bu tefsirlerde müslümanlık öncesi ve sonrası olmak üzere Türk tarihine ilişkin iki ayrı değerlendirme söz konusudur. Osmanlı müfessirlerinin çoğunluğu, önceki tarihleriyle Kur'an'da anlatılan tarih arasında ilgi kurma işini başkalarına bırakmış gibidir. Onlar bu konuda önceki meslektaşlarının denemeleri ile yetinmişler, onlara cevap vermeyi bile düşünmemişlerdir. Burada onların yaptığı, İslam öncesi tarihlerinde Türkler için söylenen ilerde örneklerini vereceğimiz olumsuz ve aşağılayıcı yorumlara ya tefsirlerinde aynen yer vermek, ya da bunları görmezlikten gelerek bir görüş belirtmemek olmuştur. Buna karşılık Osmanlı müfessirleri, müslümanlık sonrası tarihlerine tam olarak sahip çıkmışlardır. Onlar, Kur'an'ın nitelik ve davranışıyla örnek olarak gösterdiği yönetici ve toplumun adını Osmanlı olarak koymuşlardır. Tefsirlerdeki Türklerle ilgili değerlendirmeleri Osmanlı müfessirleriyle sınırlı tutmamızın nedeni bu konuda, onların yaklaşımlarıyla diğer müfessirlerinki arasında bir mukayese imkanı verebilmesidir. Sınırlarını bu şekilde çizdiğimiz yazımızı somut örnekler ve yorumlarla oluşturacağız.

Burada yeri gelmişken konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı inancıyla, *Kur'an'ın tarihi takdimi* konusundaki düşüncelerimizi birkaç paragrafta belirtmek istiyoruz. Geçmişte yaşayan birtakım toplumlar ve başlarından geçen olaylardan bütün insanlık için dersler çıkartılabilecek örnek kesitler sunan kutsal kitaplar, adeta insanlık tarihinin kaydının tutulduğu belgeler olma özelliğini de taşımakta ve peygamberler kanalıyla insanlık, geçmişinden haberdar edilmektedir. Son kutsal kitap Kur'an da bu tarihî gerçeklikleri somut örneklerle anlatarak, insanlığa ilâhî bir katkı olarak sunmaktadır. Kur'an, diğerlerinin biraz daha ötesinde konuya özel bir vurgu yapmakta, birçok ayette bunu gündeme getirmekte ve yaşadıkları dönemin koşulları nedeniyle ulaşamayacakları bu bilgileri “*gayb haberleri*”¹ olarak nitelendirmektedir. Bu yönüyle Kur'an'ın sunduğu tarihî bilgileri ilahî bir katkı olarak değerlendirebiliriz. Bu husus Hz. Yusuf'un kıssasının anlatıldığı ve onunla aynı adı taşıyan sûrede şöyle ifade edilmektedir: “*Ey Muhammed! Sana böylece vahyettiğimiz, senin önceden bilmediğin haberlerdendir (enbâü'l-gayb). Çünkü yapacakları işe karar verdikleri ve tuzaklarını kurdukları zaman sen onların yanında/Yusuf'un kardeşlerinin yanında değildin*”².

Kur'an, toplumsal mesajını çoğunlukla tarihî verilerden yararlanarak verir. Bu anlatımlarda toplumların tarihî çizgisinin yönünü belirleyen etkenleri ortaya koyar. Kur'an'ın kendi sunuş mantığı ve yöntemi içinde kıssalar, bir aktarımın ötesinde toplumsal değişmelere paralel olarak ele alınan ve üzerinde derinliğine düşünülerek birtakım yorum ve prensiplere ulaşılması gereken tarihsel veriler durumundadır. Kur'an'da, gerek birçok kıssanın farklı yerlerde değişik biçim ve üsluplarla yinelenmesi, gerek tarihî ve arkeolojik bulgu ve kalıntılara derinliğine bakılması yönündeki istek, gerekse genel bir anlatım biçimi olarak her kıssanın sonunda, anlatılanlarda pek çok bireysel-toplumsal dersler ve öğütler bulunduğu dile getirilmesi, Kur'an'ın '*bütüncül tarih anlayışı*' oluşturmaya özel önem vermesi açısından son derecede önemlidir.

Toplumlar, yaşamış oldukları dönemde ortaya çıkan olaylar ve durumlara göre davranış biçimleri belirlemişlerdir. Onlar, bazen doğruyu bulmuş bazen yanılğıya düşmüş, sonuçta herkes yaptığının karşılığını bulmuş, kendi hesabını vermiştir. Tarihî olayların doğru biçimde anlaşılması ve yorumlanması, her olayın kendisine âit bağlamı ve özel koşullarının çok iyi bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bunun için tarihçi bu durumu asla göz ardı etmemeli, yorumlarını ön yargıları ve yetersiz araştırmaları belirlememelidir. Farklı zaman ve koşulların ortaya çıkardığı olayları üstüste koyup, her zaman aynı sonuçların çıkacağı düşüncesinin yanlışlığı ve gerçeklerle uyuşmadığı ortadadır. Bütünlüğünden kopartılıp yüzeysel benzerliğine bakı-

larak bir olay, görüş veya temayı farklı alanlara taşımak yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Kur'an'ın tarih anlayışı, insan tabiatının derinlemesine anlaşılması üzerine kurulmaktadır. Tarihte geçerli olan yasaları tanımak, gerçekte insanı tanımak demektir. Çünkü insan tabiatının olumlu ve olumsuz yönleri, çökmekte ve yükselmekte olan toplumların tarihlerinde kendini açıkça göstermektedir. Kur'an, gerek çöküş sürecini başlatan ve gerekse bu süreci durdurup yükselişi sağlayan temel toplumsal ilkeleri, tarihten seçtiği örneklerin içine serpiştirerek, insanı ve onun sosyal hayatını ilgilendiren ve etkileyen bir ölçü içinde anlatmaktadır. Geçmiş toplumların yapıp ettikleri konusunda bir dizi yorumlar getiren Kur'an, bunları doğru biçimde anlama noktasında da insana çağrı yapmaktadır. Bu yorumlar bir araya getirilip, bütüncül bir bakış açısıyla ele alınacak olursa, bir toplumun tarihî çizgisini etkileyen ve ona şekil veren etkenler ortaya çıkacaktır. Bunun için de, genel olarak tarihsel sürece egemen olan ilkeler bütününe ulaşabilmeyi arzulayan tarih felsefelerinin, yalnızca bir tek toplumu değil, birçoklarını hesaba katmaları ve buna göre ilkelerini tespit etmeleri gerekecektir.

Kur'an, yalnızca birini değil pekçok geçmiş toplumun çöküş ve yükselişini hesaba katarak, bu konuda genel-geçer ilkeler ortaya koymaktadır. Bunun için Kur'an, öncelikle ilk hitap ettiği toplumun yaşadığı bölgenin ve onun çevresinde yer alan diğer ülkelerin tarihlerinden evrensel nitelikli örneklerle başvurmuştur³. Kur'an bu örneklerden yola çıkarak, geçmişte yaşayan medeniyetlerin araştırılarak günümüze verilmek istenen mesajların doğru algılanmasını ve buna göre yaşanan hayatın yeniden gözden geçirilerek, yapılan yanlışlıkların düzeltilmesini istemektedir.

Geçmişin anlaşılması, bugünün ve geleceğin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İnsanın değişik zamanlarda neler yapıp ettiği, dînî ve kültürel durumu, başarıları, sürçmeleri, yükselişleri, yıkılışları, kısaca insanın gerçekleştirdiği her şeyin araştırılması ve bunlardan gerekli mesajların alınması gerekmektedir. Geçmiş, çoğu kere bugünümüzü etkilemektedir. Çünkü tarih, süreklilik ve değişim ilkelerinin karşılıklı etkileşimlerinin bir ürünüdür. Başka bir deyişle tarihî olayların ortaya çıkışında bir rasgelelik yoktur ve tarihî alan da rastlantılara göre değil, belli yasalar çerçevesinde yürümektedir. Ortaya çıkan her olayın gerisinde onun öyle olmasını gerektiren koşullar ve yönlendirmeler bulunmaktadır. Kur'an, insanın tarih içindeki yürüyüşünden örnekler sunarken, onun tarihin akışını belirleme, bu akışa müdahale etme ve değiştirme gücüne atıfta bulunmakta, onun kimliğini belirleyen, koruyan, varlığını garanti altına alan ve bilincini örtmeyen bir çizginin içinde tutmak istemekte ve bunun için de değişme ve süreklilik olgusuna hayatî bir önem vermektedir.

Kur'an, bireysel gerçekliğe verdiği önem kadar toplumsal gerçekliğe de önem vermekte ve toplumlar için ortak bir tarihten, bilinçten, anlayıştan, duyarlılıktan, tavırdan, ortak bir sevap ve günah defterinden söz etmektedir. Çünkü her insan/toplum kendi özgün bilincini, kriterini, düşünme, anlama ve algılama biçimini oluşturabilmekte ve bu yönüyle diğer fertlerden ayırt edilebilmektedir. Eğer bir topluluk, düşünce ve eylem planında tek bir toplumsal düşünceye sahip olmuşsa, artık yavaş yavaş tek bir insan haline gelmeye başlamış demektir. Bu durumda o insanların mutlulukları ve üzüntüleri, tek bir insanınki gibi olmaktadır.

I. YERYÜZÜNÜN SAHIPLIĞI VE YÖNETİMİ

Kur'an'da, bir toplumun/milletin yerini diğerinin alması anlamında bir değişimden söz edilir. Bir milletin yerine diğerinin geçmesi veya varlığının sona ermesi, her zaman o toplumun kültürünü, medeniyetini ve bütün üyelerini kaybetmesi anlamına gelmemektedir. Bu, bazen onların maddî ve manevî varlıklarının birlikte tarihin geçmiş sayfalarında bir ibret levhası olarak kalması, yerini yenilerine bırakması, bazen de kazandığı her türlü güç, yetki ve imkanı gereğince kullanamayan bir toplumun yaşanan dünyada etkinliğini yitirmesi biçiminde olabilmektedir. Burada toplum, kendisine özgün etkinliğini ve öz kimliğini oluşturan değerleri, ayrı bir medeniyet olarak kalma durumunu koruyamamaktadır. Her iki tür değişim de bir toplumun bireysel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getiremedikleri durumlarda söz konusu olmaktadır. Kur'an'da sorumluluklarının gereklerini yapmayan toplumların yerine başka bir toplumun getirileceği⁴, bunun geçmişte böyle olduğu gibi bundan sonra da böyle olacağı belirtilmekte⁵ ve tarihten örnekler verilmektedir⁶. Burada Nûh, Hûd'un toplumu Ad⁷ ve daha sonra Sâlih'in toplumu Semûd'un⁸ adları açık olarak anılmakta ve onlardan sonra diğer toplumlar için de aynı şeyin söz konusu olduğu haber verilmektedir⁹.

Kur'an'da bir toplumun yerine bir başkasının getirilmesi, Mekkeli müşriklere seslenen ayetlerde; onlardan önce geçmişte peygamberlerine inanmayan nesillerin bu davranışları, kendilerini yok oluştürecek bir zulüm olarak değerlendirilmekte¹⁰ ve onlar, peygamberlerini yalanlamayı sürdürmeleri halinde aynı olumsuz sonuçla karşılaşabilecekleri konusunda uyarılmaktadır¹¹:

"Sonra onların ardından, nasıl davranacağınıza bakmak için, sizi yeryüzünde onların yerine geçirdik"¹².

Hz. Muhammed'in yaptığı çağrının ilk muhatapları konumunda olan Mekke toplumuna, bu ayetin ifadesine göre, peygamberleri önderliğinde önemli bir tarihî misyon geçmişten devredilmiş olmaktadır. Burada, onların

şahsında aynı zamanda bütün insanlığa da seslenilmekte¹³ ve geçmiş toplumların yok oluşundan sonra¹⁴, yeryüzünün sahiplerinin kimler olacağına bakılacağı ve her dönemde bu sahipliği onun gereklerini yerine getirenlerin yapabileceği vurgulanmaktadır. Bu toplum yerine geçirildiği toplum gibi benzer olumsuzluklara düşecek mi? Geçmişten gerekli dersi alıp yüklediği bu önemli görevin sorumluluğunu taşıyarak varlığını sürdürebilecek mi? Bir toplumun ayakta kalabilmesinin temel koşulu, işte bu sorulara verilebilecek cevaplarla yakinen ilgilidir. Toplumların sorumluluklarını yerine getirip getirememesi noktasında denenmesi, izlenmesi, gözetim altında tutulması ve buna göre sonucun belirlenmesi bütün toplumlar için geçerli olan bir yasa biçiminde karşımıza çıkmaktadır:

*"Andolsun, Zikir'den sonra Zebûr'da, yeryüzüne ancak sâlih kullarının mirasçı olduğunu yazmıştık"*¹⁵.

Kur'an, dünya ile ahiret arasında birbirini gerektiren ve birbirinin devamı olan bağlantının bilincinde olunmasını istemiştir. Buna uygun yorumlar yapmayı alışkanlık haline getiren müfessirler, ayette geçen 'arz' sözcüğünün kapsamına her iki hayatı da almışlardır. Salih kulların sahip olacağı arz konusunda, burası cennet yurdudur denilmiştir¹⁶. Dünya arzına gelince orası, hem salih, hem de salih olmayanlar içindir. Bu görüşe göre arz ile dünya toprağı, yeryüzü kastedilmektedir. Çünkü Allah'ın, inanan ve salih amel yapan kullarını yeryüzüne sahip kılacağı¹⁷, onu kullarından dilediğine vereceğine ilişkin sözü bulunmaktadır¹⁸. Burada her iki anlamı da inanıp, salih amel işleyenlerin şahsında toplamak mümkündür. Buna göre onlar, hem içinde yaşadıkları dünya arzına, hem de ahirette cennet yurduna sahip olacaklardır. Bu çifte müjde ise, bütün ilahî kitaplarda yer almakta ve onların öğütleri, toplumları kötü ahlaktan, olumsuz gidişattan kurtarıp yüceltmekte ve onları, inancını salih amelleriyle bütünleştirmiş, birbirini seven, birbirine güvenen ve birbirine kenetlenmiş durumda bir başarıdan diğerine koşan örnek bir toplum yapmayı hedeflemektedir¹⁹. Allah'ın insan için ön gördüğü ve gaye olarak gösterdiği yüceliklere erişmenin yolu, inanıp dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyabilmektir. Burada ortaya çıkan sonuç şudur: *'Yeryüzüne salih kulların mirasçı olması'*, bütün ilahî kitapların bildirdiği temel ilkedir.

1. OSMANLI BİLİM ADAMLARININ DÜŞÜNCESİ

Yeryüzünün sahipliği ve yönetimini elinde bulundurma konusundaki ilkeleri belirleyen, yukarıda ana çizgilerini vermeye çalıştığımız ayetlerin değerlendirmesinde Osmanlı tarihçileri, Osmanlı toplumunu ve sultanlarını, yeryüzünün sahipliğine hak kazanmış kimseler olarak görmektedirler. Hatta

onlarda ‘Osmanoğulları’nın, yeryüzünün sahiplik ve yönetimi için Allah tarafından görevlendirilmiş bir sülâle olduğu düşüncesi bile bulunmaktadır. Çünkü onlar, geçmiş toplumların acı deneyimlerinden ders almasını bilmişler, onların durumuna düşmemişlerdir. Bu toplum, görevlerinin gereğini başarıyla yerine getirmiş, yöneticileri de yükledikleri tarihî sorumluluğun bilincinde olarak toplumlarını yönetmişlerdir. Osmanlı tarihçileri arasında hakim olan bu düşüncenin birçok Osmanlı âlimi tarafından da benimsendiğini görebilmekteyiz. Biz burada onların, yeryüzünün sahipliğini ve yönetimini elinde bulundurmanın ilkelerine işaret eden ayetleri yorumlarına nasıl taşıdıklarını, onların hangi gerekçelerle bu ayetlerden kendi toplum ve yöneticilerine işaretler çıkardıklarını göstermeye çalışacağız.

Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925), Osmanlı âlimlerinin bu konudaki düşüncesini paylaşmış ve onların eserlerini de bu noktada kendi görüşlerini destekleyen kaynaklar olarak göstermiştir. O, 'yeryüzüne sâlih kulların vâris olacağını'²⁰ ilan eden söz konusu ayetin, Kur'an'ın gelecekle ilgili işaretlerinden biri sayıldığını belirttikten sonra şunları söylemiştir: “Bu ayette Osmanlı sultanlarına ve onların saltanatlarının kıyamete kadar süreceğine işarette bulunmaktadır. Muhyiddîn İbn Arabî (ö. 638/1240) *Şecere-i Nu'mâniyye* adlı eserinde, Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731) *el-Ebyâtu'n-Nûrâniyye fî Mulûki'd-Devleti'l-Osmâniyye* ve Bosnavî Ali Dede *Risâle-i İntisâriyye* adlı eserlerinde yukarıdaki ayete bu yönde yorumlar getirmişlerdir²¹. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'âniyye* adlı eserinde aynı ayet hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, Şam müftüsü Hamza Efendi'nin de *el-Burhân alâ Bekâi Mülk-i Benî Osmân* adındaki eserinde bu ayetin Osmanlı sultanlarına işaret ettiğini belirttiğini ve bu konuda Hz. Peygamber'in sözlerinden de çıkarımlar yaparak geniş bilgiler verdiğini söylemektedir²².

Osmanlı döneminin tanınmış müfessirlerinden Şihâbuddîn Mahmud Alûsî (1802-1854), Kemal Paşazâde'nin bu ayetten, Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Mısır'ı fethedeceğini çıkardığını söylemektedir. Yavuz Sultan Selim, Mısır Memlûkları Sultanı Kansu Gavri (ö. 1516) ile savaşmayı düşündüğü bir sırada, bu ayet ona manevî destek sağlamıştır²³. Kansu Gavri, halkına haksızlık yaptığı gibi, Osmanlı'nın düşmanlarıyla da işbirlikçiliği yapıyordu²⁴. Kur'an'ın ortaya koyduğu toplumsal yasaya göre, yeryüzünün bozguncuların elinden alınıp verâsete layık, hilâfete ehil, salâhiyetli kimselere verilmesi gerekiyordu²⁵. Yavuz, söz konusu ayetin muhatabı olarak kendisini görüyordu. Ayetin yaptığı hatırlatmayla, artık sorumluluğunu yerine getirmenin zamanının geldiğine karar vermişti. Onun düşüncesine göre bu ayet, yapacağı bu seferde başarıya ulaşacağını da müjdelemekteydi. İbn Kemal bu ayetten çıkardığı işaretle, Mısır'ı fethedeceği müjdesini Yavuz'a

vermiştir. Alûsi, onun bu müjdesinin gerçekleştiğini belirttikten sonra, bunun meşhur bir kıssa olduğunu söylemiştir²⁶. Yavuz'un büyük ordusu, 1516 yılında Mercedabık denen yerde Kansu Gavri ile karşılaşmış ve ayetten çıkartılan zafer müjdesi gerçekleşmiştir²⁷.

Yeryüzüne ancak sâlih kulların mirasçı olacağını belirten ayetten, Yavuz Sultan Selim'in Arap ülkelerine yapacağı seferde başarıya ulaşacağına ilişkin müjdelere çıkartılmasının nedenlerini ortaya koymasından, Hoca Sa'deddîn Efendi'nin (1536-1599) babası Hasan-Can'dan naklen anlattığı, Kapuağası Hasan Ağa'nın gördüğü rüya ve bununla ilgili olarak Sultan'ın değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Kapuağası Hasan Ağa, Hasan-Can'a rüyasını şöyle anlatır: "Eşiğinde oturduğumuz kapıyı hızlı hızlı çaldılar. 'Ne haber var' diye ileriye bakıp kapıya vardım. Kapı, bir adamın giremeyeceği kadar biraz açılmıştı. Etraf sarıklı nuranî kimselerle dolmuştu. Hepsisi de silahlı ve elleri bayraklı mükemmel şahıslar. Kapının dibinde elleri sancaklı dört nuranî kimse duruyordu. Kapıyı vuranın elinde Padişah'ın ak asancağı vardı. Bana dedi ki: Bilir misin neye gelmişiz? Ben de: Buyurun! dedim. Dedi ki: Bu gördüğün kimseler Rasulullah'ın ashabıdır. Bizi o gönderdi ve Selim Han'a selam ederek buyurdu ki: "*Kalkıp gelsin ki, Harameyn hizmeti ona buyuruldu*". Gördüğün bu dört kişiden, bu Ebû Bekr-i Sıddık, bu Ömer-i Fâruk, bu Osman-ı Zi'n-Nûreyn'dir. Seninle konuşan ben ise Ali bin Ebî Tâlib'im. Var Selim Han'a söyle" dedi ve kayboldular..." Hasan-Can, bu rüyayı Padişah'a anlatınca o şöyle demiştir: "*Sana demez miyiz ki, biz bir tarafa emir verilmeden hareket etmemişizdir...*"²⁸.

Alûsî, yerine göre ayetlerden bu tür işaretler, anlamlar çıkartılabileceğini söyledikten sonra, "*Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar.*"²⁹ ayetinden İbn Barracân'ın, Salahaddîn Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethedeceğini çıkardığını söylemiştir³⁰. Bursalı İsmail Hakkı (ö. 1137/1725) da *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinde bu ayetin, 583/1187 yılında Salahaddîn'in Kudüs'ü fethedeceğine işaret ettiği yolundaki görüşlere yer vermiştir. Bursalı, Sa'deddîn Hamevî'nin söz konusu ayetten Timur'un 800/1397 yılında Rumları yeneceğini çıkarttığını da söylemektedir³¹. Müfessirlerimiz, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu ve sürekli hatırlatma gereğini duyduğu, söz konusu toplumsal yasaya atıfta bulunarak ayeti bu şekilde yorumlamışlardır. Ayetlerden, burada adı belirtilen tarihi olaylara işaretler çıkarmakta sakınca görmeyen müfessirler, son dinin mensubu olan toplumları, artık yeryüzünün sahipliğini eline geçirmiş toplumlar olarak düşünmekte veya yorumlarıyla okuyucularında böyle bir izlenim bırakmaktadırlar.

2. OSMANLI BİLİM ADAMLARININ DEVLET BAŞKANLARINA BAKIŞI

Osmanlı Devletinin bilim, kültür ve siyaset alanında güçlü olduğu dönemlerde yaşayan, âlimlerin, özellikle de müslüman tarihçilerin paylaştığı düşünceye göre Osmanlı, döneminde dünyanın tek hakim gücüydü. Onları böyle bir anlayışa götüren şey ise, adı geçen alanlarda Osmanlı'nın gösterdiği üstün başarılarıdır. Ayrıca onlar bu düşüncelerine bir meşruiyet zemini olarak gördükleri dinî dayanakları bulmakta da geçikmemişlerdir. Dini'nin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in işaretlerine göre Osmanlı sultanları, yeryüzünün halifeleriydi, yöneticileriydi. Onlar, bu görev ve yetkiyi âlemin yöneticisi olan Allah'tan alarak milletin başına geçmişlerdir. Çünkü saltanat Allah'ın takdiri ile olduğu için bu görev onlara Allah tarafından verilmişti. Sultanlar bu nöbeti doğrudan Allah'ın son elçisi Hz. Muhammed'den devralmışlar ve bu görevi hakkıyla yerine getirmişler, İslam kubbesinin direkleri olmuşlar ve âleme nizam vermişlerdir. Onlar bu görevi Allah'ın kendilerine özel bir vergisi olarak düşündükleri için, kendilerini zamanlarındaki diğer sultanlardan daha üstün ve ayrıcalıklı kabul ediyorlardı. Dönemin büyük tarihçisi ve müfessiri Kemal Paşa-zâde (ö. 940/1534) de, bu anlayıştan yola çıkarak kendi dönemine kadar gelen tüm Osmanlı sultanlarını halife, Osmanlı saltanat makamını da, hilâfet makamı olarak görmüştür³². Böyle bir bakış açısının arka planında, İslam'a itaat ile sultana itaati özdeşleştiren bir düşüncenin bulunduğunu söyleyebiliriz. Biz bu anlayışı siyasetin sağlam zemin arama girişimleri olarak değerlendirebiliriz.

İslam tarihinde ortaya çıkan farklı siyasî ve dinî anlayışlar, müslüman toplum nezdinde kabul görebilmek için sürekli dinî referanslardan, Kur'an'dan ve Sünnet'ten yardım almak istemişlerdir. Ancak buradaki durumun diğerlerinden biraz farklılık gösterdiğini düşünüyoruz. Bu düşüncenin dönemin bütün ilim adamlarınca benimseniyor olması, Osmanlı sultanlarının böyle bir anlayışı âlimlere dikte ettirmediğini de göstermektedir. Çünkü onlar, bu konuda sultanlarıyla aynı düşünceyi paylaştıklarını eserlerinde açıkça dile getirmektedirler. Belki de bunda ilim ve irfan üzerine kurulan Osmanlı devletinin temelinde tüm ulemânın harcının bulunması önemli bir etkidir.

Mohaç Fetihnâmesinde Kânûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) bu anlayışı: "Benim de, Rabbânî ilhamların yeri olan padişahlığımın muzaffer çehresi parlak gönül aynasında: *"Rabbimizin düşmanlarınızı yok etmesi ve yeryüzünde sizi onların yerine geçirmesi umulur"*³³ ayeti açıkça görülmüş ve cihanın bekçisi gönül aynamda yükselen saadetin yüzü: *"Allah onların yerlerine, yurtlarına, mallarına ve ayak basmadığımız topraklara sizi miras-*

çı yaptı”³⁴ ayeti gün gibi meydanda ve apaçık oldu³⁵ sözleriyle, çok açık bir biçimde kendini göstermektedir³⁶.

Osmanlı döneminin büyük şeyhulislamı, müfessiri Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) Kanunî'nin ölümü üzerine yazdığı mersiyedeki: “*Yıldırım sesi mi, yoksa Sûr'a mi üflendi ki dünya bu düdük sesiyle çınlamaktadır.*” sözleriyle, onun Kanunî'ye olan sevgisini, saygısını ve gönülden bağlılığını dile getiren: “*Gerçekten cihan padişahının gözü hakkı görür.*”³⁷ sözleri de Osmanlı âlimlerinin sultanlarına bakış açılarını yansıtan açık örneklerdir.

Osmanlı sultanlarını, dünyada huzur ve güveni sağlayan, adaleti yerleştiren, bozgunculuğu ortadan kaldırmayı amaç edinen erdemli kişiler olarak gören Hoca Sa'deddin Efendi, onlar hakkındaki düşüncelerini ayetlerden de işaretler çıkartarak şöyle dile getirmektedir: “...Mutlu adlarını taşıyan mühürleri: “*Gerçekten Allah, adaleti, iyilik yapmayı...emreder.*”³⁸ buyruğu ile süslenmiştir. Onlar, devletlerinin sancağının üzerine: “*Zafer ve yardım ancak aziz hakim olan Allah katındandır.*”³⁹ ayetini yazmışlardır. Bir gerçektir ki, ulu Tanrı Hulefâ-ı Râşidîn'in güvenle dolu devirleri geçtikten sonra... saltanat düzgüsünde soyları sonsuza kadar sürecek olan Osmanoğullarının ulaşmış oldukları yüce mertebeye ne kimseyi yükseltmiş, ne de bunlara verilen güç, bir devletliye nasip olmuştur⁴⁰. O, “*Allah, kullarına her bakımdan yardımcıdır.*”⁴¹ sözünün gereğine göre; ülkeleri korumak, Allah'ın kullarını kayırmak, adalet ve barışı yaymak için bahtları güzel bu padişahları, hak yolda pek çok savaşlar veren bu hakanları ortaya çıkarmıştır. Başarıyı kendilerine yoldaş eden bu bölüğe i'lâ-yi kelimetullah ile yüce yolda yardımcı olmuş, onları mutlu kılmıştır⁴².

Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) da Tarih'inde aynı anlayışı şu çarpıcı sözleriyle ortaya koymaktadır: “Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkması ile İslam devleti yenilenmiş aslî hâlini bulmuştur.”⁴³ “...İslam devleti kaybolmuş iken hamdolsun Osmanlı saltanatı şan ve şevketle zuhur edip, İslam ülkelerini nura boğmuştur”⁴⁴.

Osmanlı âlimleri Kur'an'daki devlet-toplum ilişkilerini idealize eden ayetleri bu anlayıştan hareketle yorumlamışlardır. Sultanları ve âlimleriyle Osmanlı, yeryüzünün sahipliği ve yönetimine tek ehliyetli kendilerini görmüşlerdir. Onların bu düşüncelerini doğrulayan başta Kur'an'ın bu işi gerçekleştirebilmek için saydığı niteliklerdir. Onlar, Hz. Peygamber'in bu konuya ilişkin sözlerinden de destek almışlardır. Onların bu nitelikleri taşıdıkları ve Allah'ın yüklediği bu yüce görevi başarıyla yerine getirdiklerine tarih tanıklık etmektedir. Onların dinî anlayışları da bu düşünce ekseninde oluşmuş, dünya görüşleri de buna göre şekillenmiştir. Böyle bir yaklaşım

tarzının doğal bir sonucu olarak onlar, neredeyse Kur'an'ın bütün ayetlerini, Osmanlı'nın tarih içindeki yürüyüşüyle ilgili görmüşlerdir. Daha açık bir söyleyişle onlar, Kur'an ayetlerinin sunduğu mesajları kendi dünyalarına, yaşadıkları olayların içine doğrudan taşıyabilmekte ve olayları anlatırken yer verdikleri ayetlerin sanki kendi durumlarını açıklamak üzere indiği duygusunu okuyucularında uyandırabilme başarısını gösterebilmektedirler. Bu tür yorumların en ilginç örneklerini Osmanlı tarihçileri vermiştir. Onlar, orduyu savaşa isteklendirme ve manevî güç kazandırma noktasında Kur'an ayetlerine başvurdukları gibi, savaşın seyrini anlatmada da aynı kaynaktan yardım almakta ve olayların rengine oldukça baskın ilahî bir renk vurma gayretinde olmaktadır⁴⁵.

II. YERYÜZÜNDE YÖNETİMİN EL DEĞİŞTİRMESİ

Kur'an'ın tarihî anlatımlarında toplumların tarih sahnesinden çekilmesinin iki şekilde sunulduğunu daha önce belirtmiştik. Birinde toplum, medeniyeti ve bütün bireyleriyle yok olup gidiyor, diğesinde ise maddi anlamda varlığını sürdürüyor, ancak yaşadığı dünyada etkinliğini ve saygınlığını yitiriyordu. Bu tür bir yok oluşta toplum kendisine, kültür ve değerlerine yabancılaşmakta, olayların akışına yön verme yetkisini, bilim ve tekniğe katkıda bulunma görevini başkalarına devretmiş olmaktadır. Böyle bir toplum, hayatın her alanında üretici olmaktan çıkarak, tüketici konumuna düşmekte ve bunun sonucu olarak; sosyal, ekonomik, politik, bilimsel ve teknik alanda üretici olan toplumların güdümüne girmektedir. Artık bundan sonra kendisi hakkında karar verecek, konumunu belirleyecek olanlar, yetkisini devrettiği toplumlar olmaktadır. Böyle bir durum, toplumun kendisinin yaptığı bilinçsizce davranışlarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmaktadır; yani, kendi sonunu hazırlayan, bütün etkinlik alanlarını kaybederek bu anlamda ömürlerine son veren toplumun bizzat kendisidir. Çünkü kendi varlığı ve etkinliği hakkında yeterli bir bilince sahip olamayan bir toplum; diğer toplumların etkisi altına girmeye ve onların niteliklerine uymaya aday toplum demektir. Bütün karşı etkilere kendisini açan bir toplumun, bu etkiler yüzünden yalnızca kendisine özgün olan benliği sarsılmakta ve manevî varlığı ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Kur'an'da görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyen toplumun yerine başkasının geçmesi, toplumsal bir yasa biçiminde sunulmaktadır. Yeryüzüne sahiplik etme anlamında hilâfetin el değiştirmesi, bir toplumun yerine diğesinin geçmesi konusuna ilişkin ayetler, müfessirlerin kimliklerine göre farklı yorumlara konu olmuştur. Onlar bu konudaki toplumsal yasayı ortaya koymaktan ziyade, bu yetkiyi eline geçiren toplumun kim olduğunu belirleme gayretinde olmuşlardır. Osmanlı müfessirleri arasında da söz ko-

nusu ayetleri aynı anlayış çerçevesinde yorumlayanlar olmuştur. Burada öncelikle, yorumlarının dayanaklarını açık biçimde ortaya koyan Osmanlı müfessirlerinden örnekler verecek, bu arada diğerlerinin görüşlerine de değineceğiz.

1. GENEL DEĞERLENDİRMELER

Kur'an, çağrıda bulunduğu ilk toplumu yaşadığı bölgenin mirasçısı olarak görür. Geçmişte bu bölgede yaşayıp varlığını sürdürmeyerek tarihin sayfalarına gömülen toplumların adlarını anar, hayat hikayelerinden ders çıkartılması gereken kesitlerin resmini çizer. Onların arkada bıraktıkları, sahihsizlikten harabe haline gelen tarihî eserlerine dikkatle bakılmasını ister. Bunların sahiplerine ne oldu, neyi yaptılar veya yapmadılar ki, varlıklarını koruyamadılar? Bu sorulara bulunacak cevap, bir toplumun yeryüzünün sahipliğini elden bırakmadan, varlığını kesintiye uğratmadan ayakları yere sağlamca basan bir toplumun oluşturulmasını sağlayacaktır. Verdiği bu örneklerle Kur'an, tarihin yaşayan insanlara mesajını ulaştırır. İlk muhataplarının şahsında bütün insanlara seslenir. Bu konuda Kur'an'ın Arap toplumuna en şiddetli uyarısı, onların Tebük Seferi (630 H.) ile ilgili tutumları nedeniyle yapılır.

İran karşısında zafer kazanan Bizans, günden güne büyüyen bir güç, bir tehlike olarak görmeye başladığı İslamiyetin bu hızını kesmek için girişimde bulunmaya başlamış ve Hıristiyan Arapları da yanına almıştı. Müslümanların kuzeylerinde oluşturulan bu gücü dağıtması gerekiyordu. Hz. Peygamber ordu hazırlama girişimlerine başlamıştı. Ülkede müşhiş bir sıcak ve kıtlık vardı. Bu durum, halkın evini barkını bırakıp savaş çağrısına uymasını güçleştiriyordu. Bu ortamı değerlendiren münafıklar bulunmaz bir fırsat yakalamıştı. Onlar, "*Sıcakta savaşa gitmeyin.*"⁴⁶ diye başkalarını da sefere katılmaktan alıkoymak istiyorlardı⁴⁷. Kur'an'da, Arap toplumunun Tebük Seferine karşı takındıkları olumsuz tavırlar nedeniyle gündeme gelen, bir toplumun diğeriyle değiştirilmesi durumu söz konusu edilmektedir:

*"Ey inananlar! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda savaşa çıkın' dediği zaman yere çöküp kaldınız. Ahireti bırakıp, dünya hayatına mı razı oldunuz. Oysa dünya hayatının geçimi âhirete göre pek az bir şeydir. Çıkmazsanız, Allah size can yakıcı bir azapla azap eder ve yerinize başka bir millet getirir. Ona hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kâdirdir"*⁴⁸

Tebük Seferine Hz. Peygamberle birlikte katılmak istemeyenler bu ayette şiddetle kınanmakta ve onların elem verici bir azaba uğrayacakları belirtilmektedir. Müfessirler burada kendisiyle tehdit edilen azabın, âhret⁴⁹ mi yoksa dünya azabı⁵⁰ mı olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Buna göre Allah, böyle davranan kimseleri kıtlık, sefalet, baskı ve esaret gibi acıklı durumlarla karşılaştırmak suretiyle, onları henüz dünyada iken cezalandıracak ve yok edecek, yaşadığı dünyada etkinliğini kaybettirecektir⁵¹.

Öncelikle indiği dönemin toplumuna hitap eden bu ayet, kapsamı açısından her dönem için geçerli olan bir ilkeye de işâret etmektedir. Gerektiği durumlarda ülkesine ve toplumuna yönelebilecek tehlikelerden korunmak amacıyla, bir takım dünyevî endişelerin tuzağına düşüp savaşı göze alamayan toplumlar, tarih boyunca özgürlüklerini koruyamamışlar ve başkalarının boyunduruğu altına girerek kaybetmekten korktukları her şeylerini kaybetmişler ve zillet içinde yaşamaya mahkûm olmuşlardır.

Müfessirler, Tebük seferine çıkmak istemeyen, Arapların yerine getirileceği belirtilen toplum hakkında çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Onlar Tâbiûn⁵², Farslılar, Yemenliler veya bu ayetin nüzûlünden sonra müslüman olanlar toplumlardır⁵³. Ayette *kavm* sözcüğü mutlak anlamda geçtiği için bu toplumun, taşıdığı görev ve sorumluluğunun bilincinde olan ve gereklerini yerine getiren bir toplum veya toplumlar olması muhtemeldir⁵⁴.

Bu türden bir değişmeye işâret edilen ayetlerden birinde de şöyle denilmektedir: *"Eğer yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de, onlar, sizin gibi olmazlar"*⁵⁵. Aynı konuya işâret eden diğer bir ayette de durum şöyle ifade edilmektedir: *"Ey inananlar! Sizden kim dininden dönerse, bilsin ki Allah, yakında öyle bir toplum getirecek ki, O onları sever, onlar da O'nu severler. Onlar, müminlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurludur. Bunlar, Allah yolunda savaşmaktan bir an geri kalmazlar ve kınayanın kınamasından da korkmazlar. Bu, Allah'ın dilediğine bağışladığı lütfudur. Allah'ın lütfü geniştir ve herşeyi bilir"*⁵⁶. Bu topluluğun da; isyancılarla savaşan Ebû Bekir ve arkadaşları, Ensâr, Yemenliler, Farslılar, Hz. Ali ve arkadaşları olduğuna dâir rivayetler bulunmaktadır⁵⁷.

Müfessirler tarafından adı konulan toplumların, içinde yaşadıkları dönemler için ayette belirtilen nitelikleri taşıdıkları düşünülebilir. Ancak bu ayetin kapsamı daha geniştir ve her dönemde bu nitelikleri taşıyan toplumları içine almaktadır. *Hoca Sa'deddîn Efendi*, bu ayette Allah'ın övgüsü ile şereflenmiş olan toplumun, başta yöneticileri olmak üzere *Osmanlı Türkleri* olduğu düşüncesindedir. Ona göre Allah'ın bu buyruğu, sonsuz olan kerem hazinelerinden çıkartılmış tek bir pırlantadır. Dinin gereklerini yerine getirme, törelerini egemen kılma yolunda da bu tutum, onların şanına uygun düşmüştür⁵⁸.

2. TÜRKLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

Türkler, müslüman oluşlarıyla birlikte İslam'a çok sıkı sahiplenmişler ve İslam'ın yayılmasında ve ayakta tutulmasında var güçleriyle çalışmışlardır. Böyle bir tarihî birikimin sonunda Osmanlı âlimleri artık yeryüzünün sahipliği ve yönetimine kendilerini layık görmüşlerdir. Onlar, müslümanlık sonrası tarihlerinin hiçbir döneminde, Tebuk Seferine katılımda gösterdikleri gevşeklik nedeniyle Kur'an'ın Arapları eleştirdiği, kınadığı davranışları asla göstermediklerine inanmaktadırlar. Bunun için yerilen değil, övülen niteliklere sahip bir toplum oluşturduklarını ispatladıkları düşüncesiyle, kendilerini Kur'an'ın işaret ettiği ve yeryüzünün sahiplik ve yönetimine aday olarak gösterdiği toplum olarak görmüşlerdir. Osmanlı alimlerinin ortak görüşünün sözcülüğünü de, XVII. asır Osmanlı müfessirlerinden Vâni Mehmed Efendi'nin (ö. 1096/1685), Arâisü'l-Kur'an adlı eserinde üstlendiği söylenebilir. İstanbul'un güzel bir semtine "*Vaniköy*"⁵⁹ ismini veren Vâni, Tevbe suresi 39. ayetini işte bu bakış açısı ile yorumlamaktadır. Onu, bu kadar açık ve ayrıntılı biçimde âlimlerin bu konudaki genel kanaatini Kur'an tefsirine yansıtan ilk kişi olarak değerlendirebiliriz. Onun Arâisü'l-Kur'an'da verdiği, biraz sonra sizlere sunacağımız bilgiler, bütünüyle Tevbe suresi 39. ayetinin yorumudur.

Vâni Mehmed Efendi, Hz. Peygamber'le Tebuk seferine çıkmaktan kaçınan kimselerin azaba uğratılma uyarısını; dünyada düşmanlarının kendilerine üstün gelecekleri, âhirette de yakıcı bir azabla karşılaşacakları şeklinde, diğer tefsirlerde de yer alan bilgileri aktardıktan sonra, "*yerinize başka bir millet getirir*" ifadesinde, Arapların yerine getirilen milletin *Türkler* olduğunu belirtmiştir⁶⁰. O, bu görüşünü, Türklerin İslam Dinine hizmetleri ve tarihte düşmanlarıyla yapmış oldukları mücadelelerde sağlamış oldukları üstün başarıları örnek göstererek desteklemeye çalışmakta ve eski Türk, Selçuklu ve Osmanlı tarihinden örnekler vermektedir. Emeviler ve Abbasiiler tarafından birçok fetih girişimlerinde bulunulmasına rağmen, İstanbul'un fethinin Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmesini de bu bağlamda ele almaktadır⁶¹.

Vâni Mehmed Efendi Türklerle ilgili olarak bazı Türk tarihlerinde de yer alan görüşleri, yukarıda geçen ayetin bir yorumu olarak Kur'an tefsirine aktarması bakımından Osmanlı müfessirleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Kendisinden önce bazı Osmanlı müfessirlerinin, tefsirlerde yer alan Türkler aleyhindeki mesnetsiz fikirleri tefsirlerine aynen aktarıldıklarını da hesaba katarsak, onun bu konudaki görüşlerinin orjinalitesi daha da iyi anlaşılacaktır. Onun *Arâisü'l-Kur'an* adlı tefsirinde *Tevbe suresi 39. ayetine* getirdiği yorum şöyledir:

"Ey Arablar! gelecek zamanlar içerisinde *Rum Seferine* çıkmazsanız⁶²; Rasulullah döneminde Esedoğulları ve Katafanoğulları'nın yaptığı gibi,

Rum Seferini toptan terk ederseniz, çünkü onlar Tebük Gazve'sine gelmeyip özür beyan edince, "*Bedevilerden, özür beyan eden kimseler, kendilerine izin verilmesi için geldiler...*"⁶³ âyeti nazil olmuştu. "*Çıkmazsanız*" Allah, kuraklık ve düşmanınızı üzerinize musallat etmek suretiyle, son derece "*e-lem verici bir azab ile azab eder.*" Ey Arab Topluluğu! "*Sizi başka bir milletle değiştirir.*"⁶⁴

Allah'ın bağışladığı iyilik ve yardımının sonucu olarak biz deriz ki; bu kavm, Arap kavmine hiçbir yönüyle benzemeyen *Türk Milleti*'dir. Çünkü biz, uzun zamanlardan beri, gerek doğuda ve gerekse batıda, *Rumlar* ve *Frenkler*'le mücahede eden gazilerin; tüm Rum ülkelerini ele geçirip, buraları yurt edinmiş bulunan Türkler olduğunu müşahade etmekteyiz. Onlar, bu bölgelere yerleşmişler ve sonuçta Rum, Ermeni ve Gürcü ülkeleriyle Frenk ve Rus ülkelerinin bir kısmı Türk ülkeleri haline dönüşmüştür. Bu bölgelerde, zamanla Türk dili yaygınlık kazanmış, İslam'ın ve Müslümanların hükümleri uygulanmış ve Türklerin çaba ve gayretleriyle Hristiyanların çoğu, hem İslam Dini'ni kabul etmişler, hem de Rum, Frenk ve Rus kökenli olmalarına rağmen Türklüğü benimsemişlerdir. Bu da, *Allah'ın Türklere nasip etmiş olduğu bir lütfudur*. Allah, büyük lütuf sahibidir⁶⁵.

Müslüman Türkler, Tatarlardan kaçarak o günün bilinen Rum sınırları boyunca, çeşitli bölgeleri kendilerine sığınak edinmişlerdir. Onlar, Frenkler ve Rumlardan kendilerine ilişkin kimselerle savaşmak suretiyle buralarda ikamet etmişler ve onların seferleri de bu şehre kadar ulaşmıştır. Bu nedenle şehrin fethinin Türklerin elleriyle olması umuluyordu. *Beydâvî*, *Mesâbîh*'in şerhi *Ezhâr* da şöyle demiştir: Bu şehirle kastedilen, *Konstantiniyye*'dir. *Rumiyye* de denilmiştir. Mehdî, 1500 gemiden oluşan ordusuyla, bu şehre yürür ve orayı fetheder. Birinci görüş daha sahihtir. *Dârimî*, Rasulullah'a bu iki şehirden hangisinin; Konstantiniyye'nin mi, yoksa Rumiyye'nin mi, önce feth olunacağı sorulunca; Onun, *Hirakl*'in şehri Konstantiniyye'dir, dediğini nakletmiştir⁶⁶. *Celaleddin es-Suyûtî*, *Câmiu's-Sağîr*'de "*Konstantiniyye elbette fetholunacaktır. Onun emiri, ne güzel emiridir. Bu ordu, ne güzel ordudur*"⁶⁷ hadisini nakletmiştir.

İbn Kesir, Tefsir'inde Allah Teala'nın İsâ için "*Sana uyanları kıyâmet gününe kadar, inkar edenlerin üstünde tutacağım*"⁶⁸ sözü hakkında şu yorumu yapmıştır: "Hz. Muhammed'e iman edenler aynı zamanda Mesih'e de gerçekten iman etmişlerdir. Müslümanlar Nasrânîleri Şam'dan çıkarıp onları Rum ülkesine sürünce, onlar da kendi şehirleri olan Konstantiniyye'ye sığınmışlardır. İslam ve müslümanlar, kıyâmete kadar onlardan üstün olmaya devam edeceklerdir. Hz. Peygamber, onların âkıbetini ümmetine şöyle haber vermiştir: "*Konstantiniyye fetholunacak, onların malları ganimet olarak a-*

*linacak ve Rumlar, insanlığın tarihte bir benzerini görmediği ve bundan sonra da göremeyeceği bir şekilde büyük bir bozguna uğratılacaklardır"*⁶⁹.

İstanbul'u Türkler fethetmiştir. Kumandanları, *Sultan Muhammed b. Sultan Murad el-Osmanî*'dir. O, 857/1453 yılında 54 gün süren bir savaşla Konstantiniyye'yi fethetmiştir⁷⁰. *Mesleme b. Abdü'l-Melik el-Mervânî*, İstanbul'u yedi sene muhasara etmiş ve fethetmeye muvaffak olamamıştır. Bundan önce *Yezid b. Muaviye* de, yaklaşık altı ay boyunca bu şehri muhasara etmiş ve Rasulullah'ın arkadaşı *Ebü Eyyûb el-Ensârî* burada vefat etmiştir. Fetih ne onlara, ne de onlardan başkasına nasip olmuştur⁷¹.

Türkler'in ahvalinin ayrıntılarına gelince, bu da Peygamberimizin ümmetini Türkler'le savaşmaktan nehyetmiş olmasıdır⁷². Türk ismi, Oğuz Han'ın çocuklarına verilmektedir. Onlar, *Türkmenler*'dir. Çünkü onun oğulları veya oğullarının oğulları 24 taneydi. Bunlardan bazıları; Avşar Han, Salur Han, Eymür Han, Bayındır Han, Kaçar, Bayat, Kaynak, Kalı Han ve diğerleri. Bunlar çoğaldılar ve babalarının isimleriyle adlandırılan 24 boy haline geldiler. Bu nedenle dünyadaki Türk ve Türkmenlerden olan herkes bu boylardandır. Onların meskeni, *Maveraünnehir* ötesindeki Türkistan ülkesi olmuştur⁷³. Onlar aynı zamanda *Bin Kışlak* ülkesine de yerleşmişlerdi. Buranın halkı, mecûsî idiler. Müslümanlar bunlarla savaşmamış, ancak onlar üzerine Türkler hücum etmişti. Hicrî 350 senesi civarında *İsmâiliyye* denilen *Râfizîler*'den olan mülhitler, Mısır ve Suriye'yi istila etmişler, Abbasî halifelerinin dışında, dünyanın bütün müslüman hükümdarları Râfizîleşmişlerdi. Müslümanların aralarındaki bir takım görüş ayrılıklarından yararlanan Rumlar, İslam ülkelerini istila ederek, vaktiyle müslümanların kendilerinden almış oldukları ülkeleri yeniden alıp, *Ruhâ* (Urfa) ve *Malazgird*'e kadar dayanmışlardı. Bu sebeple *Allah, Türkleri lutfuyla İslam dinine girdirerek, müslümanlar üzerine nimetini tamamladı*⁷⁴.

Vânî Mehmed Efendi, söz konusu ayetin tefsiri olarak Selçuklu ve Osmanlı tarihinden örneklerle sürdürdüğü açıklamalarını şöyle tamamlar: "İşte bu, Allah'ın "*Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azabla azabeder ve yerinize başka bir millet getirir. O'na bir şey de yapamazsınız. Allah herşeye kadirdir.*" (9. Tevbe, 39) ayetinin yorumudur. Yani, Ey Arap topluluğu! Eğer Rum Seferine çıkmazsanız, Allah size can yakıcı azab ile yani düşmanınızın sizi istilasını ile azabeder. *Şu an Doğu ve Batı'da Türk, Arab'a üstün gelmiştir. "Ve yerinize başka bir millet getirir."* yani Rum seferine çıkma konusunda onları sizin yerinize bedel kılar. Onlar (sizin yerinize bedel kılınan topluluk) da *Türk*'tür. "Ve yerinize başka bir millet getirir" cümlesini, kendisinden önceki "Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azabla azabeder." cümlesine atfetmek, hususi olanı, umumî olan üzerine atıf yönüyledir. Çünkü bu "*istibdal*", bir azap çeşididir. Ey Arap topluluğu!

"O'na", Allah'a hiç "zarar veremezsiniz". Çünkü O, her şeye kadirdir. Burada önceki cümlelerin tamamlayıcısı olarak "*Allah her şeye kadirdir.*" denilmiştir. *Türk'ün size üstün gelmesiyle sizi azaplandırmaya, sizin yerinize Türk'ü getirmeye, sebepleri değiştirmeye, bir sebep aracılığı olmaksızın dine yardıma kadirdir*"⁷⁵.

III. KUR'AN'IN SİYASÎ YORUMU VE TÜRKLER

İnsanla diyaloga geçtiği günden itibaren ilgi odağı hâline gelen Kur'an, farklı zaman, mekan ve kültür ortamları içinde farklı okumalara muhatap olmuştur. Bu okumaları sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için İslam dininin tarihî sürecinin çok iyi izlenmesi ve değerlendirmelerin de buna göre yapılması gerekecektir. Bu süreçte bilerek veya bilmeyerek yapılacak atlamaların, bizi doğru sonuçlara ulaştıramayacağı açıktır. Bağlantıları koparılmış, bir bütünün içinden çekilip çıkartılmış tarihî bir olay veya kendisine ait bağlamı içinde yapılmış bir yorum etrafında söylenecek sözlerin, bir bütün üzerinde yapılmış değerlendirme olduğu iddia edilemez.

Kur'an'ın tarihî anlatımlarında çoğunlukla olayların geçtiği zaman ve mekan açık bir biçimde belirtilmez. Onun anlattığı her olayın satır aralarından süzülüp çıkan bir amacı vardır. Bunun için anlatılanlar, amacı gerçekleştirdiği noktada sona erer. Aynı kıssayla ilgili bölümlerin bazen farklı sureler veya ayet grupları içinde tamamlanması veya belli bölümlerinin tekrar edilmesi de bunun açık göstergesidir. Böyle bir durumda müfessir, önceden aynı olayın anlatıldığı Tevrat ve İncil'den, daha kapsamlı ve genel bir deyim kullanacak olursak isrâiliyyâttan yardım ve destek alarak, bakış açısına göre tespit ettiği boşlukları doldurma; olayların zamanı, mekanı ve şahıslarını belirleme girişiminde bulunmaktadır. Müfessirler, Kur'an'ın anlatımında adı konulmayan övülen veya yerilen bir topluma, yaşadığı dönemde olumlu veya olumsuz yönleriyle tanıdığı bir toplumun adını koymakta sakınca görmemişlerdir. Müfessirlerin eserlerine ayetlerin tefsiri olarak girdirdiği tarihî bilgiler oldukça sorgulanmaya, eleştirilmeye, bilimsel bir yaklaşımla irdelenmeye muhtaçtırlar.

İslam tarihini, İslam dinine inanmış çok sayıda etnik, sosyal, kültürel ve siyasî bir yelpazenin oluşturduğu bir tarih olarak tanımlayacak olursak, doğal olarak müfessirleri de kendi özel kimlikleri içinde görme durumunun bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını görürüz. Böylece onların ideolojik okumalarının arka planını görebiliriz. Kur'an'ın bazı tarihî anlatımlarının bir yorumu niteliğinde birtakım müfessirin Türkler hakkında yaptığı olumlu veya olumsuz değerlendirmeler de bu çerçevenin içinde düşünülmelidir.

Müslüman Arapların tarihte ilk kez Türklerle karşılaştıkları andaki izlenimleri, yorumlarının da rengini belirlemiştir. Onların bu karşılaşması daha çok savaş ortamlarında olduğu için, Türklerle ilgili değerlendirmeleri genelde olumsuz olmuştur. Türklerin müslüman oluşuyla birlikte bu izlenim, olumlu bir hâle dönüşmüştür. İlk giriş yaptığı şekliyle de bu görüşler, hiçbir engel, eleştiri ve sorgulamayla karşılaşmaksızın, asırlarca Türk müfessirlerinin de dahil olmak üzere neredeyse bütün tefsirlerde tekrar edilmiştir. Sayısı az da olsa bu geleneği sorgulayan müfessirler olmuştur. Tefsir tarihinde ideolojik okumalar, Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle biz de bu örnek üzerinde durmayı uygun gördük.

Kur'an'ın tarihî anlatımları etrafındaki ideolojik okumaların, verdiğimiz örnekler ve bunlar üzerinde yaptığımız değerlendirmelere bakılarak geçmişte kalmış, tamamlanmış bir süreç olduğu da düşünülmemelidir. Bu konuda çağdaş müfessirlerden biri olan Reşid Rıza'nın (ö.1935): "*Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır...*"⁷⁶ ayetiyle ilgili ideolojik okuması, hayli ürkütücü ve üzücü bir örnektir. O, tefsirinde hocalarımızın hocası dediği ve büyük âlim olarak nitelendirdiği Mahmut en-Neşşâbe'nin (1810-1890) şu çirkin ve gerçek dışı sözlerine yer vermiştir: "İstanbul'un fethedilmesini kıyamet alameti olarak gösteren hadisin manası, Arapların İstanbul'u Türk zorbalardan fethedeceği demektir." Reşit Rıza, Türkler aleyhinde bu sözleri insafsızca sarfeden hocasının sözlerini tefsirine aldığı yetmiyormuş gibi, onun bir siyasetçi olmadığını ve üstelik onun zamanında Türklerle Araplar arasında bir düşmanlık bulunmadığını da söyleyerek savunmuş ve kendi düşüncesine hocasının bu sözlerini dayanak yapmıştır. Reşit Rıza, İstanbul'un fethine ilişkin Peygamberimizin sözlerini ve birçok İslam âlimi tarafından asırlarca tescil edilen yorumuna da tefsirinde oldukça îmalı bir biçimde yer vererek bu ön yargısını daha da belirginleştirmek istemektedir: "Müslüman Türkler, bu hadislerin Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle gerçekleştiğini söylerler. Ama gerçek şudur ki, bu fetihle birlikte Deccal da ortaya çıkacaktır"⁷⁷. Bu tür dini ve bilimsel dayanaktan yoksun yorumları, müfessirlerin ideolojik okumaları olarak değerlendiriyoruz.

1. GENEL DEĞERLENDİRMELER

Zülkarneyn, Kur'an'da öyküsü anlatılan ve taşıdığı misyona sahip insanlar için güzel bir örnek olarak gösterilen sayılı şahsiyetlerden biridir. Ye'cüc ve Me'cüc ismi de bu öykünün içinde geçer ve içeriğinin temel unsurlarından birisini oluşturur. Bu iki toplum hakkında Kur'an'ın yaptığı değerlendirmeler oldukça önem arzeder ve toplumların davranışlarını sorgu-

lamasının bir gereklilik olduğunu vurgular. Zülkarneyn'i öne çıkartan, bu iki topluluğun bozcunguluk yapmasına imkan vermemesidir. Bu öyküde Zülkarneyn, övülen niteliklerin sahibi örnek bir şahsiyet, Ye'cüc ve Me'cüc ise, kötülüğü temsil eden, bunun için yerilen iki toplumdur. Burada konuyu bir bütünlük içinde ortaya koyabilmek için önce bu öykünün anlatıldığı ayetlerin meallerini verecek, daha sonra da konu başlığımızı ilgilendiren bo-yutlarını öne çıkartarak değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

“(Ey Muhammed!) Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar. De ki: Size ondan bir hatıra anlatacağım. Biz onu yeryüzünde egemen kılmış ve ona gereksinim duyduğu her türlü araç ve gereci sağlamıştık. O da yaptığı her işte doğru ve uygun araçlara başvurdu. Günün birinde güneşin battığı yere vardı. Güneş ona kopkoyu, bulanık bir suya batıyormuş gibi göründü. Orada bir topluluğa rastladı. Biz ona: ‘Ey Zülkarneyn! Onlara azap da edebilirsin, güzel de davranabilirsin’ dedik. O şöyle cevap verdi: ‘Haksızlık edenleri cezalandıracağız. Sonra o Rabbine döndürülecek, o da ona korkunç bir azap çecktirecek. İman edip dürüst ve erdemli davranan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Biz onu yerine getirilmesi kolay olanla yükümlü tutacağız. Sonra yine o, doğru amaca varmak için doğru aracı seçti. Güneşin doğduğu yere vardığında güneşi, kendileriyle güneşin arasına bir siper koymadığımız bir topluluğun üstüne doğuyor gördü. İşte böyle. Biz sınırsız bilgimizle onun zihninden geçenleri biliyorduk. O, bir kez daha doğru amaca varmak için doğru aracı seçmişti. *Nihayet iki dağın arasına ulaştığında, orada neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir topluluğa rastladı. Bunlar ona: ‘Ey Zülkarneyn! Bu ülkede Ye’cüc ve Me’cüc bozcunguluk yapıyor. Onlarla bizim aramıza bir set yapman için sana bir vergi verelim mi? dediler. O, ‘Rabbimin bana vermiş olduğu egemenlik daha hayırlıdır. Bana gücünüzle yardım edin, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım. Bana demir kütleleri getirin. İki dağın arası aynı seviyeye gelince körükleyin!’ dedi. Demirler kor haline gelince: ‘Bana erimiş bakır getirin de üzerine dökeyim’ dedi. Artık onlar onu ne aşabildiler, ne de delip geçebildiler. Zülkarneyn: ‘İşte bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin belirlediği zaman gelince onu yerle bir edecektir. Rabbimin verdiği söz gerçekleşir’ dedi”⁷⁸.*

Zülkarneyn'in nerede ve ne zaman yaşadığı Kur'an'da açıkça belirtilmemiştir. Tefsir tarihi içinde müfessirler, Zülkarneyn'in kimliği, zamanı ve olayların geçtiği mekanla ilgili olarak birbirini tutmayan rivayetleri eserlerine taşımışlar, kendileri de çoğu zaman tercih yapmakta zorlanmışlardır. Müfessirler bu konuda genelde kendilerinden önceki rivayetleri aynen aktarmışlar, bazen de etnik, tarihî veya kültürel kimliklerini öne çıkartarak, Zülkarneyn'i millileştirmişlerdir. Bunun da çoğunlukla toplumların çeşitli alanlarda ün yapmış kişileri kendilerinden gösterme eğiliminde olmasından

kaynaklandığını söyleyebiliriz. Böyle bir anlayışın sonucunda, her müfessirin favori olarak gösterdiği Zülkarneyn de birbirinden farklı olmuştur. Bir başka deyişle, tefsirlerde Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak verilen çelişkili bilgiler, adeta birbiriyle bitiş noktası belli olmayan bir yarışın içinde yorgun düşmektedir.

Kur'an, bu kişinin yalnızca lakabını söylemiş, ismini ve kimliğini açıkça belirtmemiştir. Ayrıca müfessirlerin adlarını tahminen verdiği şahısların, Kur'an'ın niteliklerini açıkça belirttiği Zülkarneyn tanımına pek uymadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü müfessirler arasında Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğunu söyleyenlerden tutun da, İran Med İmparatoru Dârâ ve Kurûs, Yunan, Himyer krallarından biri, hatta onun bir melek olduğunu bile söylenler olmuştur⁷⁹. Durum böyle olunca da onun hayat öyküsüne pek çok uydurma haber de karıştırılmıştır.

Kur'an Zülkarneyn'i, Allah'ı seven ve Allah'ın da kendisini sevdiği salih bir kul olarak tanıtmaktadır. Tarihçilerin ve müfessirlerin Zülkarneyn olarak tahmin ettikleri şahıslarda ise, bu özellikleri tam olarak görememekteyiz⁸⁰. Çünkü onların adlarını verdikleri bu tarihî şahsiyetlerin çoğunun putperest oldukları, çok-tanrılı kültlere bağlı oldukları bilinmektedir. Kur'an ise Zülkarneyn'in Allah'a olan imanına ve ona gönülden bağlı oluşuna özel bir vurgu yapmaktadır⁸¹.

2. OSMANLI MÜFESSİRLERİNİN YORUMLARI

Osmanlı müfessirlerinin çoğunluğu, Kur'an'ın tarihî anlatımlarında adı belirtilmeyen, ancak örnek olarak gösterilen veya idealize edilen kişi veya toplumu belirleme noktasında Türklerin müslümanlık öncesi tarihleriyle pek ilgilenmemişlerdir. Onların genelde bu tarihe sahiplenme ihtiyacını duymadıklarını da söyleyebiliriz. Bu duyarsızlık onların, hiçbir tutarlı ve geçerli dayanağı olmaksızın Türkler aleyhindeki görüşlerini Kur'an tefsirine yansıtmakta sakınca görmeyen bazı ön yargılı müfessirlerin söyledikleri her sözü tefsirlerine taşımalarına neden olmuştur. Onlar tarihle ve birbiriyle çelişkisi çok açık olan bu sözleri eleştirme gereğini bile duymadan aynen almışlardır. Onların bu dönem tarihlerine ilgisizliği izlenimine niçin ulaştığımız, ortaya koyduğumuz gerekçelerde kendini açıkça göstermektedir. Onların müslümanlık sonrası tarihimize yaklaşımları için aynı şeyleri söyleyemeyiz. Müfessirlerimizin bu döneme ne derecede sahip çıktıkları ise, buraya kadar anlatılanlar ve verilen örneklerde rahatlıkla görülebilmektedir. Biz burada müfessirlerimizi eleştirmekten ziyade bir durum tespiti yapmak için bunları söylüyoruz. Herhangi bir konudaki rivayetlerin doğruluğuna eğriliğine bakılmaksızın olduğu gibi kayıt altına alınması belirli dönemlerin ilmi

bir geleneği olduğu için böyle davranıldığı da düşünülebilir. Ancak şu var ki, bir şekilde tefsirlere giren herhangi bir görüş veya değerlendirme, kendisinden sonra yazılan tefsirlerde hiçbir tehlikeye maruz kalmaksızın asırlarca yaşama imkanı bulabilmiştir.

Osmanlı dönemi müfessirleri, yukarıda belirtmeye çalıştığımız bu yaklaşım tarzı nedeniyle, Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak tefsirlerde yer alan bilgiler aynen aktarmışlar⁸², onlar, adı sayılanlar arasında da ağırlıklı olarak İskender'i tercih etmişlerdir⁸³. Ebussuud Efendi, diğer meslektaşlarından farklı olarak belirli bir isim vermeden Zülkarneyn'in *Türk hükümdarlarından biri* de olabileceğini ifade etmiştir. Türk müfessirleri arasında onun böyle bir görüşü Kur'an tefsirlerine taşınmasını oldukça önemli görüyoruz. Bunun nedenini biraz sonra açıklamaya çalışacağız.

Vâni Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi'den bir adım daha ileri giderek, Zülkarneyn'in *Oğuz Han* olduğu şeklindeki Türk tarihlerinde de yer alan ve dayanağı geleneksel ve folklorik olan bir görüşe katılmaktadır. O, Arasü'l-Kur'an adlı eserinin birinci bölümünde müstakil bir başlık altında bu kıssayı ele almış ve konuyu anlatan Kehf suresi, 83-98. âyetlerinin tefsirini yapmıştır. O, burada Kehf suresinin nüzul sebebini anlattıktan sonra Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak tefsirlerde yer alan rivâyetleri aktarmış⁸⁴ ve bu konuda kendi görüşünü de açık bir biçimde ortaya koymuştur:

“Türklerin Benî İshâk'tan kabul edilmesine gelince; buradaki İshâk'ın, İshâk Peygamber olduğu açıktır. Bil ki, ben Türk tarihlerinde, Oğuz Han'ın Yafes'in neslinden olduğunu gördüm. Türkler'in tamamı O'nun neslindedir. Oğuz Han, Hz.İbrahim'le çağdaş idi. Hatta Türkler, O'nun İbrahim'e iman ettiğini ve İshak'ın kızıyla evlendiğini de iddia ederler ve Türkler, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Zülkarneyn ile kastedilen, Oğuz Han'dır derlerdi. Bu duruma göre Türkler, anne tarafından Hz.İshâk'ın evladı olmuş olurlar. Nitekim Hz.İsâ'nın Benî İsrâîl'den olduğu gibi, Türkler de, Beni İshâk'tan sayılırlar. Bunda asla bir müşkillik yoktur⁸⁵.”

Bursalı İsmail Hakkı da Zülkarneyn kıssasının anlatıldığı ayetleri tefsir ederken, Türklerin aslının Kantûrâ oğullarından olduğunu, Kantûrâ'nın da Hz. İbrahim'in toplumundan/soyundan olduğunu söylemektedir⁸⁶. Buradan onun açıkça belirtmese de Zülkarneyn'in kimliğine ilişkin bir îmada bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu yorumdan hareketle Vâni Mehmed Efendi ile Bursalı İsmail Hakkı'nın Türklerle ilgili söylediklerinden ortak noktalar çıkarmamız mümkündür. Buna göre, Türklerin soyunun Hz. İbrahim'e kadar götürülmesi, genel kabul görmüş folklorik kültürün bir yansıması olarak görünmektedir.

Kur'an'da Zülkarneyn kıssasının Ye'cüc ve Me'cüc'le bağlantılı olarak anlatıldığını yukarıda belirtmiştik. Ye'cüc ve Me'cüc ismi, konumuzun başında mealini verdiğimiz Kehf suresinin 94. ayetinin yanısıra yine Zülkarneyn olayı ile ilgili bir bağlam içinde Enbiyâ sûresinin 96. ayetinde⁸⁷ olmak üzere iki yerde geçmektedir.

Kur'an'da ve hadislerde Ye'cüc ve Me'cüc'ün soyları, mekânları ve zamanları belirtilmemiş, yalnızca yeryüzünde bozgunculuk yapan iki topluluk olarak anılmışlardır. Müslüman tarihçiler ve müfessirlerin bir çoğu Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu söylemişlerdir. Bütün bunlar, dayanaksız ve bir spekülasyondan öteye gidemeyen çelişkilerle dolu yorumlar olup, asla gerçekleri yansıtmamaktadır. Her devrin Ye'cüc ve Me'cüc'ü vardır. Gerek geçmişte Zülkarneyn'in bozguculukları yüzünden Ye'cüc ve Me'cüc'ü hapsedmesini, gerekse bir kıyamet alâmeti olarak âhir zamanda ortaya çıkıp dünyayı fesada vereceklerini haber veren ayetlerden, onların her dönemde dünyayı ifsat eden topluluklar olabileceği ve bunların da her millettten çıkabileceği anlaşılmaktadır⁸⁸.

Ebussuud Efendi ve Alûsî, Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu iddia eden rivayetleri tefsirlerine aynen taşımışlar ve bu konuda düştükleri çelişkinin de pek farkında olamamışlardır⁸⁹. Nimetullah Nahcivânî (ö. 920/1514), bu konuda tek bir görüşe yer vermiştir ki, o da Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türklerden iki kabilenin ismi olduğudur. Nahcivânî'nin, Zülkarneyn'in karşılaştığı bu iki dağın, kuzeyde Türklerin yaşadığı toprakların son bulduğu yerdeki iki dağ olduğu, Ye'cüc ve Me'cüc'ün de, bu iki dağın ötesinde bulunduğu yolundaki görüşleri aktardıktan sonra, tekrar dönüp Türkler hakkında böyle bir şey demesi oldukça ilginçtir⁹⁰. Bursalı İsmail Hakkı'nın ise, bilimsel dayanaktan yoksun bu asılsız rivayetlere tefsirinde yer vermemeye büyük bir özen gösterdiği anlaşılmaktadır⁹¹. Bursalı İsmail Hakkı, Ye'cüc ve Me'cüc için yalnızca 'insanlardan iki topluluk' diye sözetmektedir⁹².

Zülkarneyn'in karşılaştığı ve Kur'an'ın adını vermediği, 'neredeyse hiçbir sözü anlamayan topluluk' diye nitelendirdiği bu insanlar kimlerdir? Müfessirlerin büyük bölümü, bu topluluğun Türk olduğu yolundaki rivayetleri tefsirlerine almışlardır⁹³. Bu duruma göre, Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yapılacak set için 'bana gücünüzle yardım edin' dediği topluluğun Türk olması gerekir. Müfessirlerin bu ayetler çerçevesinde aktardıklarını veya kendi düşüncelerini dikkatle okuyacak olursak ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Türkler hem Zülkarneyn'den bozguncu Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yardım isteyen ve Zülkarneyn'in de seddin yapımında kendilerinden yardım istediği bir topluluk, hem de Ye'cüc ve Me'cüc olmaktadır. Birbirini peşpeşe izleyen bir anlatım örgüsü içinde, müfessirlerin grup

halinde içine düştüğü bu çelişkiye nasıl bir anlam vermemiz gerekir? Öyle zannediyorum ki, Türk müfessirler de içinde olmak üzere onlar, düştükleri bu çelişkinin pek de farkında değillerdir. Hiçbir tereddüt göstermeden önceki tefsirlerde bulduklarını bir iyi niyet gösterisi olarak nakletme alışkanlığı, onları bu çelişkiler girdabının içine düşürmüştür. Üzüntüyle belirteyim ki, müfessirler arasında bu girdaba düşmeyenlerin veya kurtulma çabası gösterenlerin sayısı da oldukça azdır.

Vâni Mehmed Efendi, Zülkarneyn kıssasında bozguncu nitelikleriyle tanıtılan Ye'cüc ve Me'cüc'e⁹⁴, kendinden önceki birçok müfessirin Türk kimliğini giydirmesine karşılık o, bu bozguncu millete karşı set çeken Zülkarneyn'in Türk olduğunu söylemiştir. O aynı zamanda set yapma konusunda ona yardımcı olan milletin de Türkler olduğunu belirtmiştir. Türkler aleyhinde tefsirlere giren bu tür yorumların birtakım tarihî ve siyasî nedenleri olsa gerektir. Bu asılsız, dayanaksız ve önyargılı fikirler, üzüntüyle belirtelim ki, nakilci geleneğin bağımlısı olmuş bazı Türk müfessirleri tarafından da aynen aktarılmıştır. Bunun için birtakım müfessirin Ye'cüc ve Me'cüc'ün şu veya bu millet olduğu yolundaki görüşlerine katılmamız bilimsel açıdan mümkün değildir.

Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri konusundaki görüşlerini tefsirine ilkönce yansıtan müfessirin yaşadığı çağdaki psiko-sosyal ve sosyo-politik koşullarını tespit etmeden, ideolojik okumasının nedenleri üzerinde konuşamayız. Çünkü Kur'an tefsirinde nakilcilik geleneğinin sonucu olarak ilk yorum, sürekli tekrar edilmektedir. Bu çizgide yer alan bir müfessir de yorumların taşınmasını bir zorunluluk, hatta kutsal bir görev olarak algıladığı için bilimsel, sorgulayıcı yaklaşımdan oldukça uzak kalabilmektedir. Bununla birlikte yorumların paylaşıldığı için yinelenmesini de uzak bir ihtimal olarak görmüyoruz. Ancak bunların hiçbir engelle karşılaşmadan değişik zaman, mekân, etnik, siyasî ve kültürel kimliklerin sahibi olan müfessirler tarafından aynen taşınmasının bizi böyle düşünmeye zorladığını söylemek istiyoruz. Buraya kadar müfessirlerimizin rivayetleri taşıma konusundaki tutumu ile ilgili olarak söylediklerimiz, uzunca bir döneme âit durum tespiti ve genel değerlendirmesi niteliğindedir. Kur'an'ın, çalışmamızın sınırları içinde gördüğümüz tarihî anlatımlarından verdiğimiz örneklerle ilgili diğer ideolojik okumaları da bu çerçevenin içinde görüyoruz. Sözlerimizden ideolojik okumaların sürekli böyle olduğu ve bu sürecinin de bittiğini söylediğimiz çıkarılmamalıdır.

SONUÇ

Osmanlı dönemi müfessirleri Kur'anın tarihî anlatımlarıyla ilgili tefsirlerde bulunan bilgi yığınlarına eserlerinde genişçe yer vermişler, zaman zaman kendilerine özgün değerlendirme ve yorumlar da yapmışlardır. Tarihî anlatımları içeren ayetler, genelde çeşitli anlamlandırmalara imkan veren bir üsluba sahip olmaları nedeniyle, tefsir tarihi içinde de farklı yorumlamalara kaynaklık etmişlerdir. Müfessirlerimiz de gerek öncekilerden kendilerine kadar gelen bütün yorumları seçim yapmaksızın aynen aktararak, gerek yorumlardan seçip alarak veya bunlar arasında tercihlerde bulunarak ve gerekse yorumlarıyla bu sürece katkıda bulunmuşlardır.

Oluşturdukları tarihin genelinde Osmanlılar, sahibi oldukları coğrafi mekan ve dünya liderliğini yaptıkları zaman diliminde Müslüman dünyanın en önemli ve en etkili bir üyesi olmuşlardır. İslamî Türk tarihinde hayatın her alanında zengin bir birikimi temsil eden Osmanlı dönemi, ilim adamları için de önemli bir güç ve güven kaynağı olmuş ve onlar Kur'an ayetlerinden kendi toplumlarını yücelten, tüm toplumlara örnek gösteren işaretler bulmuşlar, tarihî anlatım ve yorumlara esas teşkil eden ayetlere kendilerini muhatap görmüşlerdir.

Tefsirlerde müslümanlık öncesi ve sonrası olmak üzere Türk tarihine ilişkin iki ayrı değerlendirme söz konusudur. Osmanlı müfessirlerinin çoğunluğu, İslam öncesi tarihleriyle Kur'an'da anlatılan tarih arasında ilgi kurma noktasında başkalarının nakilleriyle yetinmişlerdir. Genelde onlar, İslam öncesi tarihlerinde Türkler için söylenen olumsuz ve ideolojik yorumlara tefsirlerinde ya aynen yer vermişler, ya da bunları görmezlikten gelerek herhangi bir görüş belirtmemişlerdir. Sayıları az da olsa bazı müfessirler, bu dönem tarihlerine de sahip çıkarak Türkler hakkındaki olumsuz yargıları kesinlikle kabul etmedikleri gibi cevapsız da bırakmamışlardır.

Osmanlı müfessirleri, Müslümanlık sonrası tarihlerine çok sıkı bir şekilde sahip çıkmışlardır. Onlar, Kur'an'ın nitelik ve davranışıyla örnek gösterdiği yönetici ve toplumun adını Osmanlı olduğuna karar vermişlerdir. Kur'an ayetlerinin sunduğu mesajları kendi dünyalarına, yaşadıkları olayların içine doğrudan taşıyabilmişler ve olayları anlatırken kullandıkları ayetlerin sanki kendi durumlarını açıklamak üzere indiği duygusunu okuyucularında uyandırabilmişlerdir. Bu tür yorumların en ilginç örneklerini Osmanlı tarihçileri vermiştir. Onlar, ordularını savaşa teşvik etme ve manevî gücünü artırma konusunda Kur'an ayetlerine başvurdukları gibi, savaşın seyrini anlatmada da aynı kaynaktan yardım almışlar ve olayların rengine oldukça baskın ilahî bir renk vurma çaba ve başarısını göstermişlerdir.

Kur'an'ın tarihi takdiminde ortaya konulan örnek nitelikleri sergileme konusunda her toplumun birbiriyle yarışması ve kendilerini bu örnek nite-

liklerin sahibi olarak görmesi doğaldır. Bu tür yorumlara uygun düşen ayetlerde belirtilen nitelikler, müslüman toplumlar için gösterilen ideal noktalardır. Toplumlar, tarihlerinin belirli kesitlerinde bu ideal hedefleri yakalamış olabilirler. Burada üzerinde durulması gereken, gelinen bu noktanın gerisinde kalmamaktır.

DİPNOTLAR VE KAYNAKÇA

- ¹ Al-i İmrân, 3/44; Hûd, 11/49; Yûsuf, 12/102.
- ² Yûsuf, 12/102.
- ³ Yûsuf, 12/109; Rûm, 30/42; Muhammed, 47/10.
- ⁴ Tevbe, 9/39; Muhammed, 47/38; Vâkıa, 56/61; Meâric, 70/41; İnsan, 76/28.
- ⁵ Nisâ, 4/133; En'âm, 6/133; İbrâhim, 14/19; Fâtır, 35/16.
- ⁶ En'âm, 6/6; Enbiyâ, 21/11; Mü'minûn, 23/31, 42.
- ⁷ A'râf, 7/69.
- ⁸ Bkz. Mü'minûn, 23/31.
- ⁹ Mü'minûn, 23/42.
- ¹⁰ Yûnus, 10/13.
- ¹¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, Mısır 1954, XV, 270.
- ¹² Yûnus, 10/14.
- ¹³ Taberî, XI, 94.
- ¹⁴ Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Ferrâ el-Bağavî, *Meâlumü't-Tenzîl*, Beyrut 1987, II, 346.
- ¹⁵ Enbiyâ, 21/105; bkz. Nizâmuddîn el-Hasen b. Hüseyin en-Nisâbûrî, *Tefsîru Garâibil-Kur'an ve Regâibi'l-Furkân*, Beyrut 1996, V, 209; Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Tahran 1372, XIV, 361; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâthu'l-Gayb*, Tahran, ts., XXII, 229; Ebussuud Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Beyrut ts., VI, 88; 361).
- ¹⁶ "Bizi dilediğimiz yerinde oturacağımız bu cennet yurduna vâris kılan Allah'a hamdolsun" (Zümer, 39/74) ayeti de bunun delilidir (Ebussuud Efendi, III, 88).
- ¹⁷ Bkz. Nûr, 24/55.
- ¹⁸ Bkz. A'râf, 7/128.
- ¹⁹ Râzî, XXII, 229-230.
- ²⁰ Enbiyâ, 21/105.
- ²¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-Tefâsîr*, İstanbul 1324, s.15.
- ²² Bkz. İsmail Hakkı Bereketzâde, *Necâib-i Kur'aniyye*, İstanbul 1320, s. 298; bkz. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1995, s. 38.
- ²³ Şihâbuddîn Mahmud el-Alusi, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 1994, X, 154.
- ²⁴ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Kansu Gavri", İA., VI, 162-165.
- ²⁵ Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, V, 3373.
- ²⁶ Bkz. Alusi, X, 154; ayrıca bkz. I, 18.
- ²⁷ Bkz. Şefaettin Severcan, *Keşfi'nin Selim-nâmesi*, Kayseri 1995, s. 20.
- ²⁸ Bkz. Hoca Sa'deddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, (yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1979 II, 607-609; bkz. Ahmet Uğur, "Yavuz Sultan Selim ve Bir Rüyâ", *Lâle Dergisi*, İstanbul 1985, s. 28-319.

- ²⁹ Rûm, 30/2-3.
- ³⁰ Alusi, I, 18.
- ³¹ Bursalı İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul 1331, V, 6.
- ³² Severcan, Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman, X. Defter*, Ankara 1996, s. L-LI, XCI; bkz. Uğur, "*İbn Kemal'in Siyasi Görüşleri*", Şeyhulislam İbn Kemal, Ankara 1986, s. 72.
- ³³ A'râf, 7/129.
- ³⁴ Ahzâb, 33/27.
- ³⁵ Severcan, "*Kanunî Sultan Süleyman'ın İlk Yıllarında Osmanlı Fetih Politikası ve Mohaç Fetihnâmesi*", E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 6, Kayseri 1995, s. 130.
- ³⁶ Bu ayetin muhatabı kıyamete kadar görev ve sorumluluklarının bilincinde olan müslüman toplumlardır (bkz. Ebussuud Efendi, VII, 100; Bursalı İsmail Hakkı, VII, 160).
- ³⁷ Süleyman Ateş, "*Osmanlı Müfessirleri*", Osmanlı/Bilim, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, VIII, 150-151.
- ³⁸ Nahl, 16/90.
- ³⁹ Al-i İmrân 3/126; bkz. Enfâl ,8/10.
- ⁴⁰ Hoca Sa'deddîn Efendi, I, 13-14.
- ⁴¹ Bakara, 2/207; Al-i İmrân, 3/30.
- ⁴² Hoca Sa'deddîn Efendi, I, 23-24.
- ⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, (özleştirme: Sadi Irmak, B. Kemal Çağlar), Ankara 1973, I, 9.
- ⁴⁴ Cevdet Paşa, I-14.
- ⁴⁵ İlgili örnekler için bkz. Severcan, "...*Mohaç Fetihnâmesi*", 126-131.
- ⁴⁶ Tevbe, 9/81.
- ⁴⁷ Bkz. Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973, I, 371-373.
- ⁴⁸ Tevbe, 9/38-39.
- ⁴⁹ Bagavî, II, 292.
- ⁵⁰ Taberî, X, 134; Alusi, VI, 139.
- ⁵¹ Bkz. Yazır, IV, 2545.
- ⁵² Râzî, IV, 642; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Hayyan el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, Riyad, ts., V, 42.
- ⁵³ Bkz. Bagavî, II, 292; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut 1983, II, 362; Ebussuud Efendi, IV, 64; Nimetullah Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*, İstanbul 1325, I, 305; Bursalı İsmail Hakkı, III, 429; Alusi, VI, 139; Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, Beyrut 1986, VI, 47.
- ⁵⁴ Bu bakımdan bir grup müfessir, bu toplumun kimler olduğu konusunda görüş ayrılığına düşüldüğünü ve delilsiz olarak da, bu toplumu belirlemenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir (Şevkânî, II, 362).
- ⁵⁵ Muhammed, 47/38.
- ⁵⁶ Mâide, 5/54.
- ⁵⁷ Taberî, VI, 282; Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Kahire, ts., III, 126; Ebussuud Efendi, III, 51; Bursalı İsmail Hakkı, II, 406; Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Beyrut 1974, VI, 140; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, Beyrut 1992, II, 48; Tabersî, VI, 282.
- ⁵⁸ Hoca Sa'deddîn Efendi, I, 24.

- ⁵⁹ Bkz. Pazarbaşı, *Vânî Mehmed Efendi, Arâisü'l-Kur'an*, Ankara 1997, s. 50-51.
- ⁶⁰ Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, Süleymâniye Ktp.,Yeni Câmii 100, vr. 543 a.
- ⁶¹ Bkz. Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, vr. 542 b-547 a.
- ⁶² Ayetteki bu hitap, o günkü topluluğa olduğu gibi, gelecektekilere de yöneliktir (bkz. Yazır, IV, 2544).
- ⁶³ Tevbe, 9/90.
- ⁶⁴ Tevbe, 9/39.
- ⁶⁵ Arâis, vr. 542 b-543 a.
- ⁶⁶ Beydâvî'den nakledilen kısım burada bitmiştir.
- ⁶⁷ Celâleddin es-Suyûtî, *Câmiu's- Sağîr*, no. 7227, II, 345.
- ⁶⁸ Al-i İmrân, 3/55.
- ⁶⁹ İbn Kesir'den yapılan nakil burada sona eriyor. Bkz., İbn Kesir, I, 367.
- ⁷⁰ Arâis, vr. 543 b.
- ⁷¹ Arâis, vr. 544 a.
- ⁷² Vâni, bu konuda şu hadisi naklediyor: "*Türkler size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyin*" (Bagavî, Mişkâtü'l-Mesâbih, Fiten, Bâbü'l-Melâhim, hadis no. 5430, III, 18; Ebu Dâvud, Kitâbü'l-Melâhim, hadis no. 4302, IV, 485-486. Bu anlamdaki bir hadisin devamında şöyle denilmektedir: "...Çünkü Kantûrâ soyundan gelen bu Türkler, mülk ve hilafeti ümmetimin elinden çekip alacaklardır." (el-Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, Kahire 1937, hadis no: 110).
- ⁷³ Arâis, vr. 544 b.
- ⁷⁴ Arâis, vr. 545 a.
- ⁷⁵ Arâis, vr. 547 a.
- ⁷⁶ A'râf, 7/187.
- ⁷⁷ Reşid Rıza, *el-Menâr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Mısır 1373, IX, 447; bkz. Celal Kırcıca, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler, İstanbul 1993, s. 207.
- ⁷⁸ Kehf, 18/83-98.
- ⁷⁹ Bkz. Ebussuud Efendi, V, 239-241; Alûsî, IX, 35-43.
- ⁸⁰ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "*Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler*", A. Ü. İ. F. Dergisi, Ankara 1975, XX, 106-108.
- ⁸¹ Bkz. Esed, II, 602.
- ⁸² Bkz. Ebussuud Efendi, VI, 239-241; Alûsî, IX, 35-43.
- ⁸³ Nahcivânî, 488; Bursalı İsmail Hakkı, V, 292; Alûsî, IX, 38.
- ⁸⁴ Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, yazma, Kayseri Raşid Efendi Ktp., no. 21525, vr. 261 a-264 b.
- ⁸⁵ Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, Süleymâniye Ktp.,Yeni Câmii 100, vr. 543 a.
- ⁸⁶ Bursalı İsmail Hakkı, V, 297.
- ⁸⁷ "*Ye'cüc ve Me'cüc'ün seddi yıkıldığı zaman her dere ve tepeden boşanırlar.*"
- ⁸⁸ Cerrahoğlu, *Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler*, XX, 125.
- ⁸⁹ Bkz. Ebussuud Efendi, V, 244-245; Alûsî, IX, 53.
- ⁹⁰ Nahcivânî, 490.
- ⁹¹ Bursalı İsmail Hakkı, V, 297-300.
- ⁹² Bursalı İsmail Hakkı, V, 522.
- ⁹³ Ebussuud Efendi, V, 244; Bursalı İsmail Hakkı, V, 293; Alûsî, IX, 54.
- ⁹⁴ Zü'l-Karneyn ile ilgili olarak Ye'cüc ve Me'cüc'ün söz konusu edildiği ayetlerden biri, Kehf, 18/94; öteki de, Enbiyâ, 21/96-97. ayetleridir.